

УДК 81'374:[001.9:39]:330.123.7
<https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2021.232672>

Ольга Молодичук*

СЛОВНИКОВА ДЕФІНІЦІЯ ЯК СПОСІБ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ЗНАНЬ ЕТНОСУ ПРО ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ

У статті на матеріалі дефініцій лексикографічних праць різних років проаналізовано особливості об'єктивації знань етносу про знаряддя праці, доведено, що на словникових тлумаченнях лежить печать часу їх створення. Головні знаряддя праці у своїх конструкціях залишилися такими, якими вони були багато років тому, проте їх колись важливі для свідомості носія мови деталі втратили свою значущість, тому в сучасних дефініціях вони відсутні, оскільки нині немає необхідності в більш докладному тлумаченні цих історизмів. Порівняння тлумачень знаряддя праці дає підстави говорити про те, як змінювалися уявлення про них у ході історичного розвитку суспільства.

Аналіз практичного матеріалу доводить, що існує обернено пропорційна залежність між структурою подання знань та її лексикографічним визначенням. Порівняння словникових статей, поданих у лексикографічних працях середини XIX – початку XX ст. та кінця XX – початку XXI ст., засвідчує «знаряддєвий» прогрес суспільства, де звичні для українців попереднього часового проміжку знаряддя праці потлумачено однослівно, бо не потребували додакових пояснень, тоді як лексикографічні праці, що репрезентують другий часовий проміжок, засвідчують подання в дефініції докладного опису того чи того знаряддя праці, оскільки ним, власне, нині послуговуються представники переважно старшого (зрідка середнього) покоління українців.

Ключові слова: дефініція; лексикографія; словник; семантика; семантична структура; знаряддя праці.

Molodychuk Olha. Dictionary definition as a way of objectivation of ethnos knowledge about tools.

This article analyzes the peculiarities of objectification of ethnos knowledge about tools on the material of definitions of lexicographical works of different years. It has been proved that there is a seal of their creation time on dictionary interpretations. The main tools in their constructions remain as they were many years ago, but their once important details for the consciousness of a native speaker have lost their significance, so in modern definitions they are absent, because there is no need for a more detailed interpretation of these historicisms nowadays. A comparison of interpretations of tools gives grounds to talk about how their perceptions have changed during the historical development of society.

The analysis of practical material proves that there is an inversely proportional relationship between the structure of knowledge presentation and its lexicographic definition. Comparison of dictionary articles presented in lexicographical works of the middle of the 19th – early 20th centuries and late 20th – early 21st centuries proves «tool» progress of the society, where the usual for Ukrainians of the previous time period tool was interpreted in one word, because everything was clear without further explanation, while lexicographic works representing the second time period testify presentation of a detailed description of a tool in the definition, because they are actually used today by representatives of mostly older (sometimes) middle generation of Ukrainians.

The research proves that metaphorical processes are seldom recorded in lexicographical works as objectification of steps up in the semantic structure of the lexical item caused by people's knowledge about tools and their functioning. This requires of lexicographers to create electronic versions of dictionaries to respond quickly to new meanings.

Keywords: definition; lexicography; dictionary; semantics; semantic structure; tools.

Знаряддя праці відігравали і відіграють важливу роль у житті етносу. Цей факт знайшов своє відображення і в численних дослідженнях вітчизняних лінгвістів. Лексична та граматична семантика номінацій знаряддя праці була

* Ольга Молодичук, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); e-mail: moa2608@ukr.net.

предметом аналізу О. Погрібної [Погрібна 2005]; дериваційний потенціал назв знарядь праці дослідила І. Беркещук [Беркещук 2007]; лексичні (семантика слова і терміна) особливості в синхронії та діяхронії найменувань багатьох знарядь праці простежила Л. Голіченко [Голіченко 2008]; назви сільськогосподарських знарядь праці проаналізувала О. Пазяк [Пазяк 1969]. Однак найбільша кількість розвідок торкається особливостей територіального побутування цих найменувань у різних говірках української мови. Переважно їх студіюють у складі тієї чи тієї тематичної групи, зокрема Й. Дзендзелівський аналізував їх у складі ткацької лексики говорів Закарпаття [Дзендзелівський 1967]; на матеріалі східноподільських говірок Т. Тищенко проаналізувала знаряддя праці рибалок [Тищенко 2010], Л. Поліщук – найменування знарядь праці для будівництва [Поліщук 2015]; об'єктом дослідження Р. Сердеги в говірках Слобожанщини стали також знаряддя праці [Сердега 2005]; О. Харківська на матеріалі говірок Закарпаття простежила суфіксальний словотвір апелятивних іменників, значну групу яких становлять саме знаряддя праці [Харківська 2015]; Т. Ястремська у складі пастушої лексики гуцулів виокремила і групу знарядь праці [Ястремська 2008] та ін. Функціонування лексики на позначення знарядь праці в діяхронії вивчали М. Худаш [Худаш 1961], І. Чепіга (у складі будівельної лексики) [Чепіга 1982], В. Німчук [Німчук 1992] та ін. Номінації знарядь праці як джерело творення українських прізвищевих назв були об'єктом дослідження Г. Бучко [Бучко 1998], І. Єфименко [Єфименко 2003] та ін.

Науковці пропонували різні класифікації найменувань знарядь праці за сферами застосування і принципами їх дії. Однак в опрацьованій нами літературі когнітивні аспекти цього розряду лексики майже не презентовано. Тому актуальність нашої розвідки полягає в дослідженні лексичних одиниць «знаряддевої» тематики з позицій когнітивної лінгвістики, у центрі якої знаходиться мова як когнітивний інструмент у вигляді системи знаків, роль яких полягає в кодуванні й у трансформуванні інформації. При такому підході виникає необхідність визначення місця «знаряддевих» концептів у картині світу, пошуку різних методів їх виявлення.

Метою статті є з'ясування особливостей лексикографічної репрезентації номенів на позначення знарядь праці, що ними послуговувався український етнос упродовж своєї історії. Зрозуміло, що квантитативний показник таких назв налічуватиме доволі велику кількість одиниць, тому зупинимося тільки на деяких, що характеризують різні види діяльності українців.

Ми суголосні з думкою А. Вежбицької, що «лексичне значення, зафіксоване у словнику, – це те, що люди мають на увазі, коли вони вживають слово» [Вежбицкая 1996, с. 237]. Цю ж думку простежуємо і в О. Бабушкіна, який зазначає: «Використовуючи досягнення компонентного аналізу, що дає змогу бачити семний склад плану змісту слова, можна з упевненістю сказати, що за набором сем, які становлять семему, що виявляється в лексикографічному тлумаченні слова (слово – прихована дескрипція!), можна вивчати його когнітивні (концептуальні) параметри. <...> Люди, як правило, не коригують свої знання зі словниковими дефініціями, але словникове тлумачення представляє єдину можливість впритул побачити характер позначеного словом концепту, виявити когнітивну семантику лексеми» [Бабушкин 1996, с. 42].

Саме тому лексикографічна праця є надійним доказом існування і представлення в нашій свідомості знань про те чи те знаряддя праці. Через семний склад можна відтворити образ, історію та призначення того чи того артефакту. Однак потрібно пам'ятати, що словникові дефініції – це, з іншого

боку, суб'єктивна репрезентація лексикографом знань про те чи те знаряддя праці, а тому може різнитися від знань сучасного користувача словника. Інше буде спостережено в разі відсутності знань про предмет, тому для користувача така словникова дефініція моделюватиме єдиний варіант існування і функціонування знаряддя праці.

Значну групу назв знарядь праці становлять одиниці, що репрезентують головний вид діяльності українців – землеробство.

Вила. П. Білецький-Носенко кодифікує лексему *вила* без дефініції: «**Вила** (и. с. ж. р.) Крестьянскія ви́лы. Для ілюстрації переносного значення лексикограф подає фразеологізм із тлумаченням: «“Се писано вилами на води”. Это ложь, несбыточно. Это выдумка; сумнительно» (Б.-Нос., с. 77).

У словнику за редакцією Б. Грінченка номен кодифіковано як полісемант, першим у семантичній структурі якого виокремлено значення сільськогосподарського знаряддя: «**Вила**, вил, с. мн. 1) Ви́лы (земледѣльческой инструментъ)» (Грінч. I, с. 166).

Повну дефініцію подають укладачі одинадцятитомного «Словника української мови», де вказують на особливості будови, а також застосування: «**ВІЛА**, вил, мн. Сільськогосподарське знаряддя з кількома довгими зубами на держаку, що використовується для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.» (СУМ I, с. 419). Цю ж дефініцію наведено й у «Великому тлумачному словнику української мови» (ВТСУМ, с. 138). Найновіша лексикографічна праця – двадцятитомний «Словник української мови» теж не засвідчують змін у семантиці номена *вила* (СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=9327&page=327>).

У словнику за редакцією В. Жайворонка читаємо: «**ВІЛА**, вил, *ор. в. ами, мн.* Сільськогосподарське знаряддя з кількома довгими зубами на держаку, призначене для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.» (СУМ 2012, с. 110).

Словник-довідник «Знаки української етнокультури» слово *вила* фіксує як омонім, де *вила*² стосуються нашого дослідження: «**вила**² – знаряддя з кількома довгими зубами на держаку, що використовується для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.» (Жайворонок, с. 85).

Окреслене в дефініціях призначення вил зовсім не дає повного уявлення про те, які вила і де потрібно використовувати. Використання неозначено-кількісного числівника *кількома* означає тільки те, що в уявленнях носіїв мови кількість зубів на вилах може різнитися, але їх загальна схема: держак і зуби, що формують робочу частину цієї зброї, залишається незмінною.

Граблі. Докладну дефініцію лексеми *граблі* наводять академічні словники, ставлячи на перше місце в семантичній структурі значення давнього знаряддя праці: «сільськогосподарське знаряддя, що являє собою валок із дерев'яними або залізними зуб'ями, насаджений на довгий держак; використовується для згрібання скошених стебел, розпушування землі і т. ін.» (СУМ II, с. 151; СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=19821&page=671>).

У словнику за редакцією В. Жайворонка ця дефініція має таке формулювання: «Насаджений на держак валок із зубцями, який використовується для згрібання сіна, розпушування ґрунту і т. ін.» (СУМ 2012, с. 201). За своєю сутністю дефініції майже не різняться: указано особливості будови та призначення знаряддя праці.

Ретроспективний огляд лексикографічних праць засвідчує дещо інші підходи до коментування цієї лексеми. Зокрема, у словнику за редакцією Б. Грінченка вказано на будову граблів, а також наведено інші найменування цього сільськогосподарського знаряддя: «**Граблі**, -бэль, -блів, ж. мн. 1) Грабли. Части: **держівно**, кінець котораго представляеть развилину – **роскіп**, на концы котораго прикрѣпленъ **валок**, а въ послѣдній вставлены **зубці**. Шух. I. 166. Въ другихъ мѣстностяхъ **держівно** называется **граблисько**, **граблище**, **грабильно**; два другія названія: **валок** і **зубки**. (Грінч. I, с. 320). Прикметно, що П. Білецький-Носенко не кодифікує лексеми *граблі*, натомість подаючи тільки однокореневий дериват *грабки*, що має дещо відмінні функції: **Грабки** (и. с. мн. ч.) Орудіє земледѣльское, приправляемое къ сѣнокоснымъ косамъ, чтобы косить хлѣбъ и складывать скошенный хлѣбъ рядками (Б.-Нос., с. 105).

В. Жайворонок у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» зазначає: «**граблі** (зменшено-пестливе – **грабельки**) – стародавнє сільськогосподарське знаряддя у вигляді валка з дерев'яними або залізними зуб'ями, насадженим на довгий дерев'яний держак (**граблище**, **грабильно**); призначене для згрібання скошених стебел, розпушування землі і т. ін.» (Жайворонок с. 152).

Лопата. Лопата – одне з найпоширеніших знарядь праці, знайомих як сільському, так і міському жителю, який займається садівництвом або городництвом. Словникові дефініції фіксують матеріал виготовлення лопати, особливості її конфігурації, призначення. Також у семантичній структурі полісеманта чітко розмежоване «ручне» і «механічне» значення: «**ЛОПАТА**, и, жін. 1. Знаряддя з довгим держакон і широким плоским кінцем, яке застосовують для згрібання, перекидання або насипання чого-небудь. // Таке дерев'яне знаряддя для саджання хліба в піч і виймання його з печі. 2. Те саме, що **заступ**. **Садіння під лопату** чого – висаджування чого-небудь у ґрунт за допомогою лопати. 3. з *означ.* Механізоване знаряддя різної форми для згрібання, розмішування, набирання і т. ін. чого-небудь» (СУМ IV, с. 545; СУМ 20, <https://services.ulif.org.ua/exp/Entry/index?wordid=48359&page=1525>). У «Великому тлумачному словнику української мови» цей ряд значень доповнено новим переносним: «4. Плоский хвіст бобра. // Передня лапа крота. // Лопатоподібні роги лося» (ВТСУМ, с. 627). У «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка всі значення об'єднано в одне, де вказано на особливості будови і використання цього знаряддя праці (СУМ 2012, с. 509).

П. Білецький-Носенко кодифікує тільки номен *заступ* без указівки на особливості використання: «**Заступъ** (и. с. м. р.), **заступецъ** (уменьш.) Деревянная, округлая лопатка, окованная желѣзнымъ острымъ» (Б.-Нос., с. 148), тоді як цю прогалину заповнюють укладачі «Словника української мови»: «**ЗАСТУП**, а, *чол.* Звужена донизу залізна лопата для земляних робіт» (СУМ III, с. 336).

У «Словарі української мови» натрапляємо на короткі пояснення, що засвідчують дві основні сфери застосування лопати: «**Лопáта**, -ти, ж. 1) Лопата для копанія, пересипки сыпучихъ тѣлъ. 2) Лопата пекарная» (Грінч. II, с. 376), тоді як реєстрове *заступ* подано без жодного коментаря: «**Зáступ**, -па, м. Заступъ» (Грінч. II, с. 102).

В. Жайворонок доводить, що в мовній картині світу українців слово *лопата* означає: «**лопата** – дерев'яне знаряддя з довгим держакон і широким пласким кінцем для саджання хліба в піч і виймання його з печі; знаряддя цього типу використовували також на току для просушування зерна способом кидання

(звідси лопатити, перелопачувати); металева лопата використовується для земляних робіт, отже, нею риють і могилу» (Жайворонок, с. 341).

Зауважимо, що лексикографічні праці акцентують увагу саме на довгому держаку, оскільки з коротким це знаряддя перетворюється на совок. При різноманітності видів цього знаряддя праці залізу лопату подають зі злегка напівкруглою і загостреною формою, зрідка – широкою нижньою частиною, що свідчить про різне функційне призначення цих знарядь: пор., наприклад, штикову лопату із совковою. Якщо за допомогою першої переважно копають землю, то за допомогою другої навантажують щось, підбирають; якщо першу потрібно постійно нагострювати, то другій це не потрібно.

Серп. «Словарь української мови» за реакцією Б. Грінченка кодифікує цей номен без розгорнутої дефініції: «**Серп, па, м.** Серп» (Грінч. IV, с. 116). Очевидно, це зумовлено тим, що в тогочасній російській мові (а словник був розрахований і на російського читача) лексема *серп* уживалася з таким же значенням.

«Словник української мови» за редакцією І. Білодіда вказує на конфігураційні особливості серпа та описує спосіб його застосування: «**СЕРП, а, чол.** Сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені, що має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою» (СУМ IX, с. 139). Ця ж дефініція продубльована у словнику-довіднику В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» (Жайворонок, с. 535).

У «Великому тлумачному словнику української мови» реєстрове *серп* кодифіковано зі значенням «сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені; має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою» (ВТСУМ, с. 1309).

У «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка звичний порядок слів у дефініції змінено: «**Серп, а, ч.** Сільськогосподарське ручне знаряддя у формі вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа для зрізування хлібних злаків, трави і т. ін. при корені» (СУМ 2012, с. 1038). Звертає увагу те, що укладачі уточнюють спосіб, послуговуючись прикметником *ручне* – це знаряддя для ручної праці.

Однак зауважимо, що чим старше користувач словника, тим виразніше він сприймає цей інструмент як ідеологічну ознаку держави, оскільки серп разом з молотом, уособлюючи єдність робітничого класу і селянства, був зображений на гербі колишнього Радянського Союзу. Більш того, зазначений «тандем» тиражували на грошових асигнаціях. Серп вийшов з активного повсякденного вживання багатьох українців і нині утримується в пам'яті середнього і старшого покоління.

Вагоме місце у свідомості українців займають образи інструментів для роботи з деревом або металом.

Викрутка. Викрутку у словниках трактують так: «**ВІКРУТКА, и, жін.** 1. *розм.* Те саме, що *викрут*¹. 2. Інструмент для загвинчування і відгвинчування гвинтів» (СУМ I, с. 417; СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=9290&page=326>). У «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка наведено тільки одне значення: «інструмент для загвинчування і відгвинчування гвинтів» (СУМ 2012, с. 110), а «Великий тлумачний словник української мови» доповнює семантичну структуру новим значенням: «3. *жарг.* Алкогольний коктейль» (ВТСУМ, с. 138). Лексикографічні праці сучасності засвідчують зрушення в семантичній структурі лексеми, зумовлені метафоричним перенесенням за подібністю дії – випита суміш горілки із

фруктовим соком, яку молодь номінує суржиковим *отв'ортка*, ніби «викручує», вивільняє людину від обмежень, робить її розкутою в поведінці.

Водночас звертає на себе увагу те, що перше значення подано з ремаркою *розм.*, отже, знаряддя праці отримало своє найменування також унаслідок метафоричного перенесення. Без будь-яких коментарів та ілюстративного матеріалу цей номен кодифіковано у «Словарі української мови»: «**Викрутка**, -ки, ж. Увертка» (Грінч. I, с. 165).

Кліщі. Як засвідчують дефініції, кліщі – це «металевий інструмент у вигляді щипців із загнутими всередину кінцями для захоплення, тримання тощо розпеченого металу й т. ін.» (СУМ IV, с. 186; ВТСУМ, с. 547; СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=42250&page=1335>). У

словнику за редакцією В. Жайворонка визначення дещо розширено шляхом удокладнення «процесуальної» ознаки денотата: «металевий інструмент у вигляді щипців із загнутими всередину кінцями для захоплення розпеченого металу, виймання забитих цвяхів і т. ін.» (СУМ 2012, с. 439).

«Словар української мови» послуговується тотожним і для інших номенів принципом дефінування: «**Кліщі**, -щів, мн. 1) Щипцы, клещи» (Грінч. II, с. 252).

Зауважимо, що дефініцію кліщів подано через аллюзію до іншого інструменту.

Молоток. Дуже різні уявлення викликають нижченаведені дефініції молотка, хоч його функції окреслені досить повно: «1. Ручне знаряддя ударної дії – металевий або дерев'яний брусок, насаджений під прямим кутом на держак. 2. *спец.* Прилад, пристрій ударної дії» (СУМ IV, с. 791; СУМ 2012, с. 560).

«**МОЛОТОК**, тка́, ч. 1. Ручний інструмент у формі металевого або дерев'яного бруска, насадженого під прямим кутом на держак, що слугує для забивання чого-небудь, завдання ударів по чому-небудь. 2. Предмет, що формою нагадує такий інструмент і слугує для завдання ударів по чому-небудь» (СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=52238&page=1661>). Не фіксують аналізовані лексикографічні праці тлумачного типу розвиток переносного значення в лексемі *молоток* – «людина, яка швидко зрозуміла щось або впоралася з тим чи тим завданням».

Жодних тлумачень, крім наведення російського відповідника, не пропонує «Словарь української мови»: «**Молоток**, -тка, м. Молотокъ» (Грінч. II, с. 443), що, очевидно, зумовлено відсутністю різниці у значенні цього слова та розуміння без додаткових пояснень особливостей конструкції денотата.

Пилка. За даними одинадцятитомного «Словника української мови», слово *пилка* дефіновано як «металевий інструмент з зубцями для розпилювання різних матеріалів» (СУМ VI, с. 352). На таку ж дефініцію натрапляємо у «Великому тлумачному словнику української мови» (ВТСУМ, с. 942) та «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка (СУМ 2012, с. 759). Такий опис пилки викликає в пам'яті низку «розумових картинок», до того ж якщо для дітей та молоді пилка – усього знаряддя праці, то для середнього і старшого покоління це ще й образна номінація жінки (зазвичай) чи чоловіка, мотивована особливостями поведінки, тому звичним є порівняння жінки з пилкою: *не пиляй, як пилка*.

Прикметно, але лексикографічні праці XIX – початку XX ст., взяті за джерельну базу нашого дослідження, або не фіксують цього слова (П. Білецький-Носенко), або подають варіант, що зберігся нині в сучасній російській мові (Б. Грінченко). Саме словник за редакцією Б. Грінченка дозволяє простежити витворення в українській мові звичного варіанта *пилка*:

«**Пи́ла**, -ли, ж. Пи́ла. Ум. **пилка**» (Грінч. III, с. 150), тобто можемо стверджувати, що нині літературний варіант є демінутивним дериватом давнього слова *пи́ла*.

Рубанок. За лексикографічним тлумаченням, рубанок – це «теслярський інструмент для ручного стругання деревини» (СУМ VIII, с. 891). Такі ж дефініції пропонують і «Словник української мови» за редакцією В. Жайворонка (СУМ 2012, с. 1010) та «Великий тлумачний словник української мови» (ВТСУМ, с. 1276). Тлумачні словники визначають професійну «прописку» інструменту і спосіб роботи з ним, де «стругання» – це дія за значенням *стругати* – «знімати стружку з поверхні дерева, металу і т. ін. яким-небудь різальним інструментом» (СУМ IX, с. 788).

Лексикографічні праці XIX – початку XX ст., де кодифіковано словниковий склад української мови, або не фіксують цього номена, або наводять варіант, як і в російській мові, додаючи при цьому й давню назву: «**Рубанок**, -нку, м. Рубанокъ, стругъ» (Грінч. IV, с. 84). Прикметно, але, за даними «Словаря української мови», цей номен було зафіксовано в Уманському повіті.

Сокира. Згідно з даними «Словника української мови», сокира – «знаряддя для рубання і тесання, що являє собою насажену на дерев'яний держак залізну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом – з другого» (СУМ IX, с. 438; СУМ 2012, с. 1073). Отже, передано конфігураційний «малюнок» сокири. За межами дефініцій залишається своєрідна форма її рукоятки – сокирища (трішки хвилеподібного в частині, що йде одразу за обухом).

В. Жайворонок, окрім загальновідомої дефініції, додає і «мілітаризоване» значення цього номена: «**сокира** (зменшено-пестливі – сокирка, сокирчина, збільшені – сокирисько, сокиряка) – знаряддя для рубання і тесання, що становить собою насажену на дерев'яний держак залізну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом – з другого; здавна служила також холодною зброєю як бойова сокира» (Жайворонок, с. 559).

П. Білецький-Носенко пояснює реєстрове слово *сокира* перекладним *топорь*: «**Сокира** (и. с. ж. р.) Топорь» (Б.-Нос., с. 335). Докладний опис будови сокири наведено у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка: «**Сокира**, -ри, ж. 1) Топорь, ськира. Часть ея: жало – лезвіе, борідка – задняя часть лезвія, носок – его передняя часть, щоки – бока, голова – часть возлѣ обуха, ухо – дыра, въ которой укрѣплено топорище, ручка, держално – топорище» (Грінч. IV, с. 165).

Категорію домашнього начиння утворюють знаряддя праці, що належать до предметів домашнього вжитку і пов'язані з приготуванням їжі, рукоділлям.

Голка. Голку зазвичай розуміють як «тонкий металевий стрижень з гострим кінцем і вушком, у яке всилюється нитка для шиття» (СУМ II, с. 108). Однак звертає увагу й розщеплення семантичної структури, у якій другим значенням також дефіновано це знаряддя праці з розширеною сферою застосування: «загострений на кінці металевий стрижень різного вигляду й різного спеціального призначення» (СУМ II, с. 108; ВТСУМ, с. 250; СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=19097&page=651>). Саме це значення у «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка узагальнено: «Взагалі загострений з одного кінця предмет схожої форми» (СУМ 2012, с. 195), що не дозволяє тепер однозначно потрактовувати, що йдеться саме про знаряддя праці. Прикметно, але найновіші лексикографічні

праці не фіксують метафоричного значення «особа (переважно жіночої статі) худої статури», що розвинулося в лексемі *голка* за подібністю.

Однослівно тлумачать його П. Білецький-Носенко («Голка (и. с. ж. р.) Игла; иголка») (Б.-Нос., с. 101), укладачі «Словаря української мови» («Голка, -ки, ж. 1) Игла, иголка») (Грінч. I, с. 301).

Кочерга. Такий предмет домашнього начиння, як кочерга, «Словник української мови» трактує крізь призму номена *коцюба* I: «знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для переміщення палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга» (СУМ IV, с. 314). Прикметним є й коментування другого значення лексеми *кочерга*: «2. тільки мн. Сукупність знарядь, якими пораються біля печі (коцюба, рогач, дерев'яна лопата тощо)» (СУМ IV, с. 315). Такі ж дефініції наводять укладачі «Великого тлумачного словника української мови» (ВТСУМ, с. 581), 20-томного «Словника української мови» (СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=44628&page=1413>) та В. Жайворонок у словнику-довіднику (Жайворонок, с. 312). Тільки одне значення пропонує «Словник української мови» за редакцією В. Жайворонка (СУМ 2012, с. 467).

У «Словарі української мови» номен *кочерга* пояснено однослівно: «**Кочерга**, -ги, ж. 1) Кочерга» (Грінч. II, с. 295).

Ніж. Ніж у словникових тлумаченнях репрезентовано як «знаряддя, інструмент для різання, що складається з лека і ручки» (СУМ V, с. 420). Таку дефініцію пропонують інші тлумачні (ВТСУМ, с. 787; СУМ 2012, с. 642; СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=61071&page=1951>) та етнокультурні (Жайворонок, с. 397) словники.

Можна констатувати, що значення слова не змінилося, хоч і словники XIX – початку XX ст. повної дефініції не пропонують: «Нижъ (и. с. м. р.) Ножъ» (Б.-Нос., с. 244); «Ніж, ножа. 1) Ножъ» (Грінч. II, с. 566).

Ножиці. Словник за редакцією Б. Грінченка пропонує користувачам переклад номена *ножиці*: «Ножиці, -ць, м. мн. Ножицы» (Грінч. II, с. 570).

У «Словнику української мови» запропоновано два значення залежно від використання – для дому і виробництва: «1. Інструмент для різання, стриження, що складається з двох навхрест з'єднаних ножів з ручками у вигляді кілець». 2. Машина-знаряддя для різання різних матеріалів, що застосовується перев. на металообробних підприємствах» (СУМ V, с. 440). Такі ж дефініції і відповідне розрізнення збережено у «Великому тлумачному словнику української мови» (ВТСУМ, с. 790), «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка (СУМ 2012, с. 646), 20-томному «Словнику української мови» (СУМ-20, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=61324&page=1960>).

Рогач. Рогачі добре знайомі людям, які користуються українською піччю для варіння і смаження їжі. Рогач – це «довгий дерев'яний держак з двома металевими заокругленими ріжками на кінці, якими беруть і ставлять у піч або виймають з неї горщики, чавуни і т. ін.» (СУМ VIII, с. 591; ВТСУМ, с. 1229; СУМ 2012, с. 970). Фіксує його і В. Жайворонок як знак української етнокультури: «рогач – предмет старовинного хатнього начиння – довгий дерев'яний держак з двома металевими заокругленими ріжками на кінці, якими беруть і ставлять у піч або виймають із неї горщики, чавуни і т. ін.» (Жайворонок, с. 503).

Семантика слова не змінилася за більш ніж півтора століття, адже з таким значенням його фіксує П. Білецький-Носенко, щоправда, не коментуючи конфігураційних особливостей знаряддя праці: «**Рогачъ** (и. с. м. р.) Желѣзный

ухвать для горшковъ» (Б.-Нос., с. 314). Однослівно пояснюють значення лексеми *рогач* і укладачі «Словаря української мови»: «**Рогач**, -ча, м. 1) Ухвать» (Грінч. IV, с. 27).

Шило. Шило, згідно з даними «Словника української мови», це «інструмент у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується перев. для проколювання дірок» (СУМ XI, с. 452). Це визначення пропонують і інші сучасні лексикографічні праці (ВТСУМ, с. 1620; СУМ 2012, с. 1287), хоч «Словар української мови» обмежується однослівним перекладом: «Шило, -ла, с. 1) Шило» (Грінч. IV, с. 494).

Проте необхідно зауважити, що існує ще один, нелінгвістичний, спосіб перевірки: у якому вигляді існують у нашій свідомості образи предметів навколишнього світу. Не потребує доказів припущення, що будь-який носій мови без особливих зусиль зможе легко впізнати за зображенням, а ті, хто вміє малювати, зобразити на папері такі знаряддя праці, як сокиру, молоток чи пилку. Ці малюнки «по пам'яті» будуть у чомусь відрізнятися, але обов'язково матимуть спільне – вони «повторюють» характеристики, вербально зафіксовані в дефініціях слів, що позначають артефакти, співвідносні зі «знаряддевою картиною світу».

З іншого боку, порівняння словникових статей, поданих у лексикографічних працях середини XIX – початку XX ст. та кінця XX – початку XXI ст., засвідчує «знаряддевий» прогрес суспільства, де звичні для українців попереднього часового проміжку знаряддя праці потлумачено однослівно, бо все було зрозумілим без додаткових пояснень, тоді як лексикографічні праці, що репрезентують другий часовий проміжок, засвідчують подання в дефініції докладного опису того чи того знаряддя праці, оскільки ним, власне, нині послуговуються представники старшого (зрідка середнього) покоління українців.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабушкин, А. П. (1996) *Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка*. Воронеж, 103 с.
- Беркешук, І. С. (2007). *Дериваційний потенціал іменників у сучасній українській мові (назви знарядь праці, частин тіла, металів)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 22 с.
- Бучко, Г. Є. (1998). Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини. [У:] *Слов'янська ономастика*. Ужгород, с. 36–45.
- Вежбицкая, А. (1996). *Язык. Культура. Познание*. Москва, 416 с.
- Голіченко, Л. М. (2008). *Назви сільськогосподарських угідь і процесів їх обробітку в українській мові*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 21 с.
- Дзендзелівський, Й. О. (1967). Ткацька лексика українських говорів Закарпатської області УРСР. [У:] *Studia Slavica Hung.*, т. XIII, с. 181–246.
- Єфименко, І. В. (2003). *Українські прізвищеві назви XVI ст.* Київ, 167 с.
- Німчук, В. В. (1992). *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. Київ, 416 с.
- Пазяк, О. М. (1969). *Названия сельскохозяйственных орудий в украинском языке*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)». Київ, 18 с.
- Погрібна, О. О. (2005). *Лексична та граматична семантика іменників у «Словнику української мови» (назви знарядь праці та споруд)*. Дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 244 с.
- Поліщук, Л. Б. (2015). *Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноpodільських говірках*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Вінниця, 23 с.
- Сердега, Р. Л. (2005). *Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 20 с.

Тищенко, Т. М. (2010). Номінація рибальського знаряддя та його частин у східноpodільських говірках. [У:] *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Збірник наукових праць. М. Я. Плющ (ред.). Київ, вип. 6, с. 16–18.

Харківська, О. В. (2015). *Суфіксальний словотвір апелятивних іменників в українських говорах Закарпаття*. Дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Ужгород, 397 с.

Худаш, М. Л. (1961). *Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст.* Київ, 164 с.

Чепіга, І. П. (1982). Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні питання, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці). [У:] *Мовознавство*, № 2, с. 51–61.

Ястремська, Т. (2008). *Традиційне гуцульське пастухування*. Львів, 423 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б.-Нос. – Білецький-Носенко, П. П. (1966). *Словник української мови*. Київ, 423 с.

ВТСУМ – *Великий тлумачний словник української мови* (2005). В. Т. Бусел (уклад. і гол. ред.). Київ ; Ірпінь, 1728 с.

Грінч. – *Словарь української мови* (1996–1997). В 4 т. Уложив з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. Київ.

Жайворонок – *Жайворонок*, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ, 703 с.

СУМ – *Словник української мови* (1970–1980). В 11 т. І. К. Білодід (ред.). Київ.

СУМ 2012 – *Словник української мови* (2012). В. В. Жайворонок (ред.). Київ, 1320 с.

СУМ-20 – *Словник української мови*. У 20 т. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>.

*Подано до редакції 14.02.2021 року
Прийнято до друку 10.03.2021 року*